

Тайылбыр бижик

Улусчу ужур-чаңчылдарны чаа езу-биле шинчилеп, ону өөредилге- кижизидилге ажылынга чогуумчалыы-биле ажыглап ажылдап эгелээн Республиканың федералдыг-даа, төп-даа шенелделерже кирген школаларның арга-дуржулгазынга даянып, бо хуннерде бистиң республиканың барык шупту школалары «Улусчу ужурлар» кичээлдерин тыва езу-чаёчылдарга даянып, эрттирип эгелээн. Ук кичээлдерниң кижизидилге ажылынга салдары аажок улуг бооп турары билдингир.

Тыва чон салгалынга бодунуң материалдыг байлактарын арттырып бээринден аңгыда, сагыш- сеткил байлаан – ужур-чаңчылдарны салгал аразынга үспейн, хумагалыы-биле дамчыдып чораан.

Эртем-суюл сайзырап, кижилерниң угаан-медерели чаа үениң агымынче кирип, харын-даа чүгле чогуумчалыг материалдыг тала колдап, сагыш-сеткил ядараар деп барган үеде чаагай чаңчылдар кичээлиниң ролю кончуг улуг апарган.

Амгы үеде тыва улустуң ужур-чаңчылдарына шинчилел ажылдары уламчылап, янзы-бүрү номнар, программалар хөйү-биле үнүп турары башкылал ажылынга улуг дузаны көргүзүп турар.

Ажылдың үндезини кылдыр Г. Д. Сундуйнун «Улусчу ужурлар» деп 5-6 класстарга шенелделиг өөредилге-номчулга номун, С.Б.Байыр- оол, С.К Монгуш, Ч.Ш. Ондар, С.Ч.Шулуу- Маадыр; «Тыва ужур- чаңчылдар 5- 9» А.К.Ооржак, С.Б.Оюн деп болгаш өске- даа тыва чоннуң бурунгу ужурларының дугайында үнгүлээн өөредилге номнарын алган. Улусчу езу-чаңчылдар деп факультатив кичээлинге даянып тургаш кылган бо программа тыва чоннуң чаагай чаңчылдарын база кижинин бодун канчаар алдынарынын дугайында школага эрттирериниң бир вариантызы болуп турар.

«Улусчу ужурлар – амыдыралдың дөзү» деп чижек программаның кол сорулгалары:

1) Амгы үеде (XX в. 1970 чч. – XXI в эгези) бичии кижилерниң кижизидилгезинде четпейн турар айтырыгларны чукулалап көрбүшаан айтып өөредери.

2) Тыва кижиниң иштики хөңнү, делегей көрүүшкүнү кандыг болурун, дың кара кижилер-биле харылзаа тудуп амыдыраарына херек чүүл – чурумга, туруштуг хамааты болурунга кижизидер.

3) Өзүп олурар салгалдарга бистиң бурунгу ада-өгбелеривистиң арттырып каан чаагай ёзу-чаңчылдарын база амыдыраарының эге дөзүн дамчыдып бээри-биле оларга чуруктарның азы немелде материалдарның дузаы-биле билиндир тайылбырлап тургаш өөредип, угландырып, улаштыр амыдыраарына, ниитилел мурнунга ёзулуг кижини болурунга боттандыраар кылдыр угаадыр.

4) Тыва оол-даа, кыс-даа уругларны бодунуң чонунга депшилгелиг, үзел-бодалдарына, ужурларына, чаңчылдарына дүүштүр өстүрери, кижизидери кол чугула чүүл деп билиндирер.

5) Башкыларның, ада-иениң, өөреникчилерниң дузаы-биле улусчу ужурларга хамаарышкан материалдарны чыыр, шинчилээр, сайгарар, шенелде ажылдарны чорудар.

6) Тыва чоннуң азы тус черниң чурттакчыларының болгаш кожа-хелбээ биче буурай чоннарның амыдыралының онзагайын, культуразын, аразында дөмейлешкек чүдүлгө-сүзүглелдерни, чаңчылчаан байырлалдарны канчаар эрттирип турарын хүндүлөп көрүп, сонуургалын оттурар болгаш билиин делгемчидеринге дузалаар.

Кичээлдер нургулайында оюн хевирлиг, практиктиг угланыышкынныг болуп, аян-чорук, көргүзүг-шингээдилге, янзы-бүрү чогаадыкчы ужуражылгаларны, аас-чогаал кичээлдерин, бойдусче походтарны, хайгааралдарны, хостуг чугаа хевиринге эрттирип болур. Программаның темаларын, шактарын, чижеглей берген ону башкы бодунуу-биле делгемчидип азы кыскаладып ап болур.

Хар-назын аайы-биле шактарның үлелгези:

1 класс – «Бистиң өг-бүлевис. Мал-маган – тываларның амыдыралының дөзү» - 34 шак

2 класс – «Кижиниң чаражы – бүдүжүнде» - 34 шак

3 класс – «Бойдус магадылалы» - 34 шак

4 класс – «Кижиге эш херек» - 34 шак

5 класс – «Бойдус болгаш улусчу ужурлар» - 34 шак

6 класс – «Кижини – бойдустуң дээди чаяалгазы» - 34 шак

7 класс – «Өг-тыва кижинин буянның уязы. Тыва улустуң оюннары»

Өөреникчилер-биле ажылдаарының хевирлери:

- беседа-кичээлдер (диалог, монолог);
- чаңгыстап, бөлүктөп, аңгы-аңгы хар-назынныг бөлүктөр-биле кичээлдер;
- чогаадыкчы ажылдыг улустар-биле ужуражылгалар;
- музейлерже экскурсиялар;
- янзы-бүрү мөөрейлерге киржилге;
- оюннар өөренири, сайзанактап ойнаары;
- кичээл-концерттер, викториналар;
- эки, чараш чаңчылдар чыыры.

Ажылдаарының методтары: теорияга өөредери, практиктиг кичээлдер, сөс-биле өөредери, көргүзүп тургаш өөредери.

Кижизидеринин аргалары: шаңнап-мактаары, чөпшээрэжип-деткиири.

Кичээлди эрттирерде көргүзөр чүүлдер: ТСО, ИКТ, интерактивтиг самбыра.

5 класска улусчу ужурлар деп эртемнин утказы болгаш тургузуу:

Амылыг бойдус. Тыва улустун оран дугайында билиишкени. Оран дугайында чалбарыглар. Үш оран дугайында. Дээр дугайында. Дээр чадаары. Хүн дугайында. Хүн дуртунун календары. Чайгы хүн дуртунун ажыл-агый календары. Ай болгаш хүн дугайында. Ай календары. Сылдыстар. Сылдыстар болгаш сылдыстар бөлүүнүн дугайында тоолчургу чугаалар. Сылдыстар дугайында тыва улустун тоолчургу чугаалары. Тыва авалыг планета. Хуу сылдыс. Чернин бодарааны. Делегей ыяжы. Ыдык ыяштар. Тыва улустун ыяшка хамаарылгазы. Чадан үнүштер. Оргаадай казарда чалбарыг. Төрээн черим даштары. Төөү-тураскаал даштары. Чурт-девискээр даштары. Ойнаар даштар. Суг даштары. Каасталга даштары. Чонар даш. Төлге даштары. Арт-сынга хамаарышкан бурунгу билиишкенин. Ыдыктыг тос танды. Суг дугайында тоолчургу чугаалар. Аржаан. Хартыгайлаары. Отка чалбарыры.

Чогаалдардан үзүндүлөр: С. Сарыг-оол «Хамнаарак». М. Кенин-Лопсан «Овааны алгаары». С. Сүрүн-оол «Тывалаар кускун» (Тоожудан үзүндү). М. Эргеп «Кедергей-ле байлак оран». С. Пюрбю «Белек». С. Сарыг-оол «Ангыр-оолдун тоожузу» «Мөнгө аржаан» (Тоолчургу чугаа). К. Кудажы «Черге йөрээл». Л. Чадамба «Бай-ла Тайгам». К. Бегзи «Шенне чечээ». С. Сүрүн-оол «Ырла, Хемчик». К. Кудажы «Сугга йөрээл». Т. Кушкаш «От чаячы». К. Кудажы «Отка йөрээл».

5-ки классты доозуп тургаш, өөреникчилернин шингээдип алыр кол билиглери болгаш мергежилдери:

- Амылыг бойдушту, чернин бодараанын билир болур;
- Тыва улустун оран дугайында билиишкенин, оран дугайында чалбарыгларны, үш оран дугайын билип алыр;
- Дээр дугайында, дээр чадаарын угаап билиптер апаар;
- Хүн дугайында, хүн дуртунун календарын, чайгы хүн дуртунун ажыл-агый календарын тодарадып билиптер апаар;
- Ай болгаш хүн дугайында, ай календарын чуруп, көрүп, санап өөрениптер;
- Сылдыстар болгаш сылдыстар бөлүүнүн дугайында тоолчургу чугааларны, сылдыстар дугайында тыва улустун тоолчургу чугааларын, тыва авалыг планетаны, хуу сылдызын долузубиле билип аптар;
- Делегей ыяжы, ыдык ыяштар, тыва улустун ыяшка хамаарылгазын, чадан үнүштерни, оргаадай казарда чалбарыгны ханызы-биле шингээдип алыр;
- Төрээн черинин даштарын, төөү-тураскаал даштарын, чурт-девискээр даштарын, ойнаар даштарны, суг даштарын, каасталга даштарын, чонар дашты, төлге даштарын болгаш черге йөрээл сөс салырын билир болур;
- Арт-сынга хамаарышкан бурунгу билиишкенинни, ыдыктыг тос тандыны, овааны алгаарынга өөренир;
- Суг дугайында тоолчургу чугааларны, аржаан, хартыгайлаарын тода билип алыр;
- Отка чалбарырынын, отка йөрээл сөс сөглээрин билип аптар аргалыг болур.

Өөредилге номунун автору ады, үндүрген чылы: Г.Д. Сундуй. Улусчу ужурлар. «Бойдус болгаш улусчу ужурлар» 5 класс. Кызыл: ТывНУЧ, 2005

Өөрөдилгэ –тематиктиг план. 5 класс – 34 шак

№ п/п	Темалары	Өөреникчилерниң билип алыр ужурулуг чүүлү
1	Амылыг бойдус.	Бойдус дугайында ханы, делгем, харын-даа тодаргай системалыг билиишкиннер.
2	С. Сарыг-оол «Хамнаарак». М. Кенин-Лопсан «Овааны алгаары».	Хамнаарак куштун кадарчы кижиге биле бир-мөзүлежи.
3	С. Сүрүн-оол «Тывалаар кускун» (Тоожудан үзүндү).	Тыва сөс, тыва чем, тыва хеп, тыва чанчыл, тыва мал, тыва сагылга, тыва хам дээр кижиге ёзулуг националист кижиге.
4	Тыва улустун оран дугайында билиишкини. Оран дугайында чалбарыглар.	Оран – кедергей делгем уткалыг билиишкин. Кижинин иштики сагыш-сеткили.
5	М. Эргеп «Кедергей-ле байлак оран». Үш оран дугайында.	Тыва чурту кедергей-ле байлак оран. Анчыларнын аннаашкын үезинде эскериглери.
6	Дээр дугайында. Дээр чадаары.	Дээр, дээрлер – делегей культуразынын бир онзагайы. Тос дээр. Тыва кижинин дээрге чалбарары. Дээрнин омур-хевири. Дээр – тускай күчүлүг оран.
7	Хүн дугайында. Хүн дуртунун календары.	Хүн – чылыгны, чырыкты болгаш бодунуң херелдерин хайырлап, чер кырында чуртталганы хандырып турар оран. Хүн дурту алды бөлүктүг.
8	Чайгы хүн дуртунун ажил-агый календары. Ай болгаш хүн дугайында.	Хүн дуртун эт-сепке дегген хүннүң херелдеринден тодарадыр. Ай биле хүн – ыдыктыг чүүлдер.
9	С. Пюрбю «Белек».	Чүүден артык ховар белек – чүрек-биле айны, хүннү эжеп бээри.
10	С. Сарыг-оол «Ангыр-оолдун тоожузу» «Мөнгө аржаан» (Тоолчургу чугаа).	Чүү-даа чүве өлүр тынныг, өзер назылыг болур, а мөнгө назын турбас. Мөнгө ногаан ыяштар: чойган, пөш, шиви, хады, артыш, шаанак ...
11	Ай календары. Сылдыстар.	Ай календарын чуруп, көрүп, санап өөренир. Үе-шагны, чүктөрни, чүвөлөрнин аразында хемчээлин, агаар-бойдустун өскердиишкинин кижилер сылдыстар дузазы-биле билип ап чораан.
12	Сылдыстар болгаш сылдыстар бөлүүнүн дугайында тоолчургу чугаалар. Сылдыстар дугайында тыва улустун тоолчургу чугаалары.	Сылдыстарнын хевирлери колдуунда дириг амыттаннарга дөмей. Черде чеже кижиге бар-дыр, дээрде ынча сылдыс бар. Чеди-Хаан, Үш-Мыйгак, Үгер деп сылдыстарга онзагай аттарны тывысканы.
13	Тыва авалыг планета.	Дээрде бичии планеталар бар. Олар хүннү долганыштуруп. 1982 чылда бир чаа планетага Надя Рушеванын адын тывыскан. Наталья Дойдаловна Ажыкмаа – 10 мун ажыг чуруктарны арттырган тыва кижиге.
14	Хуу сылдыс.	Кижиге хуу сылдызын билер, анаа чалбарып чоруур болза эки. Ол төрүттүнген чылындан үндезилеттинер.
15	Чернин бодарааны. К. Кудажы «Черге йөрөөл».	Дээр биле чернин холбаазынын ачызында дириг чуртталга эгелээн. Чер – бойдустун байлаа. Тыва улус черге кедергей ыдыктыг хамаарылгалыг. Чер – ием. Оглу, кызын төрөөн черим чемгербишаан. Шаа кээрге, чавызадыр чыдып аар мен, чараш черим илиг-даа бол көдүрлүш дээр. Өскөн черим өрү турзун, бедик турзун.
16	Л. Чадамба «Бай-ла Тайгам».	Бай-Тайга – байлак болгаш элбек дүжттүн ээзи.
17	Делегей ыяжы.	Ыяш – кайгамчык өзүм. Оон дазылдары, уну, будуктары, бүрүлери нарын тургузулуг боорда, чангыс организмге хамааржыр. Чангыс будук сынар болза, бүдүн ыяш баксыраар. Кижиге-даа, күрүне-даа ындыг тургузулуг. Ыяш – делегейнин,

		чуртталганын, бөлүк улустун овор-хевири.
18	Ыдык ыяштар.	Ыяшты онзагайлаар чанчыл кайы-даа чонда бар. <u>Халдын</u> – чырык чүүлге, чалбыраашка, ак сеткилге дүүшкен. <u>Бамбук</u> – кижиге төөрүттүнгенде, өгленгенде, өлгенде, ыдыктаар. <u>Дуб</u> – ыдык ыяш, оон иштинде бурганнар чурттап турар. <u>Шиви</u> – дидим, чоргаар, шынчы чоруктун, мөнгө чүүлдүн, узун назыннын овор-хевири. <u>Артыш</u> – ёзулал ыяжы. Артыштыг чер – бурганнар чурттап турар чер.
19	Тыва улустун ыяшка хамаарылгазы.	Ыяш чүглө бойдустан байлаа эвес, кижиге хей-аътты, ажы-төлдү, аас-кежикти сөннөп болур күштүг чүүл. <u>Хам дыт</u> – бедик, уну чоон. Ажы-төлү доктаавас азы ажы-төлү чок улустун аас-кежиктиг, ажы-төлдүг чуртталга дилеп алыры. <u>Тел ыяш</u> – чангыс черге кожалоштыр шиви, дыт, теректин үнери. Кан-кадык, арыг ханныг салгалдын овор-хевири. <u>Бай ыяш</u> – чангыс дөстен мун ажыг будуктарнын чаттылып үнгени. Шыдалдыг амыдыралды сеткиир сорулгалыг.
20	Чадан үнүштер.	Тыва улус артыш, шаанак, шенне, оргаадай дээн чижектиг чадан үнүштерни янзы-бүрү ёзулалдар кылырынга, каран эмнээшкинге ажыглап чораан. <u>Артыш</u> - кижиде, аалда, кажаа-хораада багай чүүлдерни арыглап үндүрер. Ук үнүштер аразындан артыш онзагай черни ээлеп келген. Өшкү артыш, хой артыш, аът артыш деп ангылаар. <u>Шаанак</u> – мөнгө ногаан чадан үнүш. Чөдүлгө, тыныш оруу кыскалаанда, артыш орнунга база ажыглап турар. <u>Шенне</u> , шеннелиг шай – эм шынары күштүүндөн аза безин дыынмас дижир. Оргаадай – эр, кыстыг, кижиге дүрзүлүг: дурт-сынныг, баштыг, салааларлыг, холдарлыг, буттарлыг, ховар эм оът.
21	К. Бегзи «Шенне чечээ».	Шенне – өнгүр, чараш, чассыг, чайга четпейн эстей бээр чечек.
22	Оргаадай казарда чалбарыг.	Оран-гандызындан оргаадайны хайырлаарын, аарыг-аржыкка туттургаш ону дилеп келгени.
23	Төрөөн черим даштары.	Даштар тускай төөгүлүг, ужур-уткалыг, чажыттыг. Төрөөн чурттун (черлернин), өг-бүленин кандыг-бир онзагай демдектери, сүзүглелдери синниккен даштарны ужурлуг даштар дээр. Оларны бөлүктээрге: эдилел, төрөл бөлүк улустун, төөү-тураскаалдыг, чурт-девискээр, ойнаар, көдүрер, суг, каасталга даштары дээр.
24	Төөү-тураскаал даштары.	Төөү-тураскаал даштарынга көжээ даштар, кижиге көжээлер, хаяларда бижимелдер болгаш дүрзүлөр, даш овор-хевирлер хамааржыр.
25	Чурт-девискээр даштары.	Чурт-девискээр даштарынга оваалар, боду бүткен даштар (Самылыгнын чүрээ, Теве-Хая, Дөгээ...) хамааржыр. Тывада оваалыг черлер: Он-Кум (Улуг-Хем), Адар-Төш (Чөөн-Хемчик), Өвүр оваазы, Калдак-Хамар (Тес-Хем)... Артка келген кижиге оваага даш салыр, кадаан баглаар, чеминин үстүн чажар.
26	Ойнаар даштар.	Оюнга хереглээр даштар: сайзанак даштары, кижиге-даштар, көдүрер даш.
27	Суг даштары.	Тожунун Доора деп черде Чараш-Даштыг деп хем бар. Оон даштары дириг амытаннар дүрзүлүг. Боду бүткен даштарга кайы хамаанчок дегбес. Тун – терен хемнер, далай дүвүнүн дажы. Ону үрерге, күштүг үн үнер.
28	Каасталга даштары.	Каасталга даштары ужур-уткалыг. Оларга кыс кижинин чинчи-шурулары, сыргалары, билектээштери, билзектеринин карактары, а эр кижинин бижээнин сывы, чинзелиг бөргүнүн одагазы дээш өске-даа чүүлдер хамааржыр.
29	Чонар даш.	Чонар даш – онзагай даш. Ол (агальматолит) ТР-нын байлаа,

	Төлгө даштары.	улусчу культуранын бир нептеренгей кезээ. Сураглыг даш чонукчулары Бай-Тайга кожууннун Кызыл-Даг сумузунда чурттап чоруур. Тыва даш чонукчулары колдуунда дириг амытаннар дүрзүзү кылыр. Сураглыг даш чонукчулары Хертек Тойбу-Хаа, Раиса Аракчаа, Бригад Дүпчүр ... Тыва улустун төлгезинде хуваанак даштары көскү черни ээлеп турар. Ук даштарнын саны – 41, өнү кандыг-даа болур. 41 хемден чаңгыстап чыгган болгаш кара-куштун боскаандан алган даштар-биле хуваанак салырга, кончуг шын болур. Аштарны хуваап салыр боорга, ук төлгени хуваанактаары дээр. Хуваанакты салыры тускай чурумнуг. Ону кургаг артыш-биле холааш, торгу пөске шарыыр.
30	Арт-сынга хамаарышкан бурунгу билиишкиннер.	Арт – чернин бедии, шыпшыы, улуг оруктун ортузу. Арт ажарын шагдан тура кижилер амыдыралдын бир бергеzi-биле дөмейлеп чораан. Арт кырынга келген улус аът-хөлүндөн дүжер, оон ээзинге чеминин дээжизин сөннээр, алгыш-йөрээлин салыр, чаламазын баглаар, арт кырында оваага ыяп-ла даш салыр.
31	Ыдыктыг тос танды.	Тос – ыдыктыг сан. Чижээ: Иезинин иштинге тывылган уруг тос ай болгаш четчип, боттанып, чалараар. Тывада ыдыктыг тос кол танды бар.
32	Суг дугайында тоолчургу чугаалар. С. Сүрүн-оол «Ырла, Хемчик».	Суг – черни тывылдырарынга киришкен кол элементилернин бирээзи. Делегей эн баштай сугдан бүткен. Суг бүрүзү: бичии дамырак-даа, кара суг-даа, улуг хем-даа ээлиг. Тыва чонда суг – онзагай оран. Ону Ус оран дээр. Хемчик – Улуг-Хемге үнүн каткан, унун дургаар тараажылар, кадарчылар хөглөп турар, чуртту, чонну, чуртталганы, ажил-ишти, амыр-дышты алдаржыткан төнмөс ырлыг төрөөн хемим
33	Аржаан. К. Кудажы «Сугга йөрөөл». Хартыгайлаары.	Аржаан – ыдык сөс азы эм суг дээн уткалыг. Тываулустун ужурунда кижии аржаанга чүглө кадыкшылын быжыглаар эвес, а сагыш-сеткилин арыглаар. Тыва өг-бүлө чыл санында аржааннаар чораан. Аржааннап келген кижии агын-көгүн баглап, аьжы-чеминин дээжизин аржаан ээзинге сөннээр. Аржаандан чоруп тура, оон девискээрин аштап-арыгшлаар, ээзинге четтиргенин илередир, байырлажыр. Тыва кижии кылаң сугну ыдык кылдыр, алдын кылдыр көрүп чораан. Суглар бажын – кадагалаар, унун – камнаар, арыг сугну аржаанга дөмейлээр, агым сугну амы-биле чижеглээр, кара сугну – каастаар, камгалаар, хумагалаар, а хемнер унун, хөлдер эриин – бокталдырбас.
34	Отка чалбарыры. Т. Кушкаш «От чаячы». К. Кудажы «Отка йөрөөл».	От – кижини өске дириг амытаннардан ылгай көөр демдек. От – кижилернин амыдыралынын дөзү, өг-бүленин чылыг-чырыы, чаяалгазы. Оттун ажык-дузасы хөлчок улуг болганындан чон бүрүзү анаа чалбарып, янзы-бүрү чаңчылдарны, ужурларны сагып чораан. Тывалар отту «от чаячы» дээр. Отче суг чүве чашпас, бок октавас. Өшкөн дээштин от орну баспас, артавас. Отту тос-биле кыпсырга, ол арыг болур. Өске чүүлдер-биле кыпсыр болза, от бужартаар, хорадап химирени бээр. Хорадаан оттун шимээни бир өске, кедерезе арынче көстерин чажа бээр. От ээзи кыс кижии болур. Ынчангаш кыс улус одун-көзүн хүндүлээр дизе чугайлаар, аштаар, ажаар-карактаар, чемгерер, арыг-силиг тургузар. Ук чүүлдер сагыттынмайн турар кыс улустун одунун ээзи аш болур. Эргенги шайнын үстүн ынай-бээр чажып, отка амзадыр. Аалчы кээрге араганы, аьшты-чемни амзаар мурнай, баш санай отче сөннээр. От-көс – бурган, кежик, чүдүг, сүзүг.

5-ки класстың Улусчу ужурларга календарь-тематиктиг план

№	Теманың ады	Онаалгазы	Шагы	Ай,хуну		Капсырылга
				план	факт	
1	Амылыг бойдус.	Ар. 4. Айтырыгларга боданыр. Кыска чогаадыг «Бистин төрөл аймактын дагылгазы». Презентация «Төрээн суурум даглар-биле хүрээленген».	1			
2	С. Сарыг-оол «Хамнаарак». М. Кенин-Лопсан «Овааны алгаары».	Ар. 5, 6. Айтырыгларга боданыр. Хамнаарак деп куштун болгаш оваа чуруун чуруур. Презентация «Хамнаарак – ыраажы куш», «Тывада оваа тейлер».	1			
3	С. Сүрүн-оол «Тывалаар кускун» (Тоожудан үзүндү).	Чуруктарга презентация «Тыва хептер», «Тыва аыш-чем аймаа». Тыва дыл дугайында шүлүк шээжилеп алыр.	1			
4	Тыва улустун оран дугайында билиишкини. Оран дугайында чалбарыглар.	Ар. 9, 10, 11. Айтырыгларга боданыр. Чурук «Өскен-төрээн чуртумнун танды оранында өзүп турар ан-мени, катчимизи».	1			
5	М. Эргеп «Кедергей-ле байлак оран». Үш оран дугайында.	Ар 12, 13. Айтырыгларга боданыр. Чурук «Үстүү, ортаа, алдыы ораннарнын онзагайы».	1			
6	Дээр дугайында. Дээр чадаары.	Ар 15, 16. Айтырыгларга боданыр. Чурук презентациязы «Дээрнин омур-хевирлери».	1			
7	Хүн дугайында. Хүн дуртунун календары.	Ар 18, 19. Айтырыгларга боданыр. Хүн дуртунун календарын доктаадыр.	1			
8	Чайгы хүн дуртунун ажил-агый календары. Ай болгаш хүн дугайында.	Ар 21, 22. Айтырыгларга боданыр. Чурук презентациязы «Хүн туттуруушкуну». Ай, хүн дугайында тывызыктар, үлегер домактар тып бижип эккээр.	1			
9	С. Пюрбю «Белек».	Ар. 24. Айтырыгларга боданыр. «Авамга белээм» деп шүлүк азы кыска чогаадыг бижир.	1			
10	С. Сарыг-оол «Ангыр-оолдун тоожузу» «Мөнге аржаан» (Тоолчургу чугаа).	Ар. 25. Айтырыгларга боданыр. Дыннадыг «Тыва чуртунун аржааннары», «Кожууннарда аржааннар», «Мээн кожуунумда аржаан».	1			
11	Ай календары. Сылдыстар.	Ар. 26, 27. Айтырыгларга боданыр. Чуруктар презентациязы «Айдын дүн». Дыннадыг «Чеди-Хаан, Үгер, Шолбан сылдыстар чүнү айтып турарыл?».	1			

12	Сылдыстар болгаш сылдыстар бөлүүнүн дугайында тоолчургу чугаалар. Сылдыстар дугайында тыва улустун тоолчургу чугаалары.	Ар. 28, 30. Айтырыгларга боданыр. Солун-оол Монгуштун «Сылдыстар» деп ырызынын сөстөрүн бижип эжкээр, ырлап күүседир.	1			
13	Тыва авалыг планета.	Ар. 30. Айтырыгга боданыр. Дыннадыг азы презентация «Надя Рушева – салым-чаяанныг чурукчу».	1			
14	Хуу сылдыс.	Дыннадыг «Мээн кады-төрөөннерим Чеди-Хааннын сылдыстарында».	1			
15	Чернин бодарааны. К. Кудажы «Черге йөрөөл».	Ар. 34, 35. Айтырыгларга боданыр. Дыннадыг «Хой – черден кастынып оьтгаар азырал мал».	1			
16	Л. Чадамба «Бай-ла Тайгам».	Ар. 36. Айтырыгга боданыр. Ырыны шээжилээр. Дынадыг «Бай-Тайга кожуунда суурлар аттары», Презентация «Шыраа-Булак – улуг тайга».	1			
17	Делегей ыяжы.	Ар. 38. Айтырыгларга боданыр. Дыннадыг «Арыгда өзүп турар ыяштар».	1			
18	Ыдык ыяштар.	Ар. 39. Айтырыгларга боданыр. Чуруктарга презентация азы дыннадыг «Ыдык ыяштар».	1			
19	Тыва улустун ыяшка хамаарылгазы.	Ар. 40. Айтырыгларга боданыр. Презентация азы дыннадыг «Тыва чоннун чалбарыыр, ыдыкшыдар ыяштары».	1			
20	Чадан үнүштер.	Ар. 42. Айтырыгларга боданыр.	1			
21	К. Бегзи «Шенне чечээ».	Ар. 44. Айтырыгга боданыр. Презентация азы дыннадыг «Чечектер – чернин кырынын каастакчызы».	1			
22	Оргаадай казарда чалбарыг.	Презентация азы дыннадыг «Оргаадай – кижини дүрзүлүг үнүш».	1			
23	Төрөөн черим даштары.	Ар. 45. Айтырыгларга боданыр. Презентация азы дыннадыг «Эдилел даштарынын онзагай демдектери».	1			
24	Төөгү-тураскаал даштары.	Ар. 47. Айтырыгларга боданыр. Презентация азы дыннадыг «Бижиктиг-Хаянын чажыды».	1			
25	Чурт-девискээр даштары.	Ар. 48. Айтырыгларга боданыр. Презентация азы дыннадыг «Бижиктиг-Хаяда Кижини-Көжээ, Үш угбашкы».	1			

26	Ойнаар даштар.	Ар. 48, 49. Айтырыгларга боданыр. Презентация азы дыннадыг «Тывада көдүрер даштыг черлер».	1			
27	Суг даштары.	Презентация азы дыннадыг «Тывада хемнер болгаш хөлдөр».	1			
28	Чонар даш. Төлгө даштары.	Ар. 51. Айтырыгларга боданыр. Презентация азы дыннадыг «Чонар даштан дүрзүлөр», «Бай-Тайгада чонар даш». Ар. 52. Айтырыгларга боданыр. Презентация азы дыннадыг «Хуваанак салыры».	1			
29	Арт-сынга хамаарышкан бурунгу билиишकिनер.	Ар. 53. Айтырыгларга боданыр. Чогаадыг-сактыгышкын «Артты ажып эрткенивис».	1			
30	Ыдыктыг тос танды.	Ар. 54. Айтырыгларга боданыр. Дыннадыг «Тос – ыдыктыг сан».	1			
31	Суг дугайында тоолчургу чугаалар. С. Сүрүн-оол «Ырла, Хемчик».	Ар. 58. Айтырыгларга боданыр. Видеоролик «Хемчик хемнин агымнары».	1			
32	Аржаан. К. Кудажы «Сугга йөрээл». Хартыгайлаары.	Ар. 61. Айтырыгларга боданыр. Дыннадыг «Аржаанга сагыр ужурлар».	1			
33	Отка чалбарыыры.	Ар. 63. Айтырыгларга боданыр. Кыска чогаадыг азы шүлүк «От – амыдыралдын дөзү».	1			
34	Т. Кушкаш «От чаячы». К. Кудажы «Отка йөрээл».	Ар. 65, 69. Айтырыгларга боданыр. Презентация азы дыннадыг «Отче өргүүр чемнернин дээжизи».	1			
Ниити:			34			
			шак			

ПРОШНУРОВАНО, ПРОНУМЕРОВАНО
И СРЕДЛЕНО ПЕЧАТЮ

glosses

СТРАНИЦ

Директор школы: *В.К.Кенден-оол*

/В.К.Кенден-оол/

2014

